
1

Čo je konšpiračná teória?

S koro ráno na Bielu sobotu roku 1144 sa v lesnom poraste našlo telo mŕtveho chlapca. Vlastne sa našlo hneď niekoľkokrát: pretože v tých časoch nahlásiť smrť človeka nevzbudilo žiadnu veľkú pozornosť či obavy, pár ľudí, ktorí telo objavili prví, usúdilo, že bude lepšie, ak sa do tej záležitosti nebudú pliesť a vyrieši ju niekto iný. A tak okolo nešťastného mŕtveho dieťaťa prešiel roľník aj mníška, no radšej sa tvárili, že nič nevidia, až sa napokon ten roľník predsa len rozhodol zmeniť sa o mŕtvole správcovi lesa, ktorý celú situáciu už chtiac-nechtiac riešiť musel, pretože bol za ten les zodpovedný.

Spomínaný chlapec sa volal William a názov toho lesa znel Thorpe Wood, ktorý pokrýval rozsiahly pás územia na severovýchod od mesta Norwich. Následkom storočí odlesňovania nie je dnes na tomto mieste toľko lesov ako kedysi a už sa nikdy nedozvieme, kde presne sa Williamovo telo našlo. No môžeme si tipnúť, že chlapcova mŕtvola ležala v tieni obrovského dubiska pár kilometrov od centra mesta, na trase cesty číslo A1024, pravdepodobne niekde medzi nákupným centrom Homepage a predajňou nábytku DFS. A práve tu sa zrodila jedna z najdlhšie žijúcich a najškodlivejších konšpiračných teórií všetkých čias.

Williamova smrť sa stala prapríčinou takzvanej krvnej žaloby – čiže absolútne ničím nepodloženého tvrdenia, že Židia vraždia

kresťanské deti a ich krv používajú na svoje náboženské rituály. Táto teória sa po uvedenej udalosti začala z okolia mesta Norwich šíriť celou stredovekou Európou a prekročila aj jej hranice. Uverili jej, odsúdili aj zneužili ju monarchovia, politici aj klerici, a časom sa hlboko zakorenila vo filozofii a svetonázore mnohých kultúr na území mnohých kontinentov. Stala sa vodou na mlyn ohavných obvinení jednotlivcov a následných súdnych procesov, a prispela k stáročia trvajúcemu náboženskému prenasledovaniu, etnickým čistkám a genocíde. Dodnes je mimoriadne rozšírená a uznávaná a jej stopy možno nájsť v nejednej súčasnej konšpiračnej teórii – od satanistického šialenstva v osemdesiatych a deväťdesiatych rokoch až po teórie oslavujúce QAnon, ktoré viedli k útoku na Kapitol 6. januára 2021.

Dnes už o krvnej žalobe obvykle nehovoríme ako o konšpiračnej teórii, skôr ju označujeme za „mýtus“, „súčasť folklóru“, prípadne „antisemitský predsudok“. Samozrejme, ona všetkým týmto aj je. Mohlo by to však evokovať, že ide o čosi večné, nevyhnutné, čo sa jednoducho vynorilo ako hotová vec z našej historickej kolektívnej studnice predsudkov a poverčivosti. A ako uvidíme, konkrétne súvislosti vzniku krvnej žaloby – príbeh, v ktorom hlavnými postavami boli smútiaci strýko, zhýralý rytier a ambiciózny mních – dokazujú, že to jednoducho nie je pravda.

Fenomén krvnej žaloby sa rozšíril preto, že šlo o teóriu o konšpirácii.

Výraz konšpiračná teória dnes počuť všade. Príspevky na Twitteri šíriace klebety o celebritách sú nálepkované ako konšpiračné teórie. Úplne štandardné výklady histórie sa označujú za konšpiračné teórie. Politici vehementne odsudzujú akúkoľvek kritiku ako konšpiračnú teóriu a so slzami na krajíčku žialia nad poklesom úrovne verejnej diskusie. Výraz sa jednoducho používa na všetko: od škandalózných klebiet zdieľaných na školskom dvore cez prestávku až po emailovými správami šírené legendy o stopároch s vražednými chútkami. Okrem toho, že toto slovné spojenie nemá vlastne žiadne pravidlá, pozorujeme aj to, koľko zbytočnej energie sa míňa na hádky o tom,

kto a čo si tú nálepku – takmer vždy negatívnu – na svojom čele skutočne zaslúži. To *ty* si konšpirátor; *ja* iba hľadám odpovede.

No pretože kniha, ktorú práve držíte v rukách, je venovaná im, určite stojí za to položiť si otázku: Čo presne myslíme, keď hovoríme o konšpiračnej teórii?

A tu sa dostávame na pôdu, kde sa to zdanlivo jednoduché rýchlo mení na zamotané a komplikované. Ako samotná fráza nápomocne naznačuje, konšpiračná teória sa skladá z dvoch základných súčastí. Nepýtajte si odmenu za to, že ste uhádli z ktorých. No zatiaľ čo je zjavné, že konšpiračná teória musí byť a) teóriou o b) nejakej konšpirácii, voľnejším interpretáciám výrazu často jeden zo spomínaných základných stavebných kameňov chýba.

Najčastejší „prehrešok“ je ten, že sa v nich neobjavuje skupina ľudí pracujúca v utajení. Po spojení „konšpiračná teória“ sa často siaha pri opise akéhokoľvek typu dovedy neznámej pravdy, či už ide o spoločenské klebety, alebo o existenciu mimozemských civilizácií. No ak teória nehovorí nič o tajnom paktovaní ľudí, ktorí sa dotýchnú pravdu snažia skryť, nejde o konšpiráciu. Čo je to za konšpirácia, ak v nej nikto nekonšpiruje?

Avšak zo spôsobu, akým s výrazom konšpiračná teória operujú médiá, by vám toto sotva napadlo. Tu je niekoľko náhodných príkladov udalostí, ktorým sa nedávno uvedené pomenovanie ušlo: že „Lochneská príšera žije“, nie je konšpiračná teória, je to príklad vedy stojacej na vratkých nohách; že „herečka Anne Hathaway je v skutočnosti reinkarnáciou Shakespearovej manželky Anne Hathaway“, nie je konšpiračná teória, je to dôkaz toho, že niektorí ľudia nevedia, ako človek prichádza k svojmu menu; a že „mladším bratom Anny a Elsy je Tarzan“, tiež nie je konšpiračná teória, pretože Anna a Elsa sú vymyslené postavy z filmu *Ladové kráľovstvo*, a to, či sú alebo nie sú v príbuzenskom vzťahu s Tarzanom, ďalšou fiktívnou postavou, je len otázkou individuálnej predstavivosti.*

* V každom prípade: Chris Buck, režisér filmu *Tarzan* z roku 1999 a zhodou okolností aj spolurežisér filmu *Ladové kráľovstvo*, povedal, že s názorom, podľa ktorého je Tarzan skutočne mladším bratom sestier zo zamrznutého kráľovstva, súhlasí. Takže tu to máte.

Na druhej strane, ak „zopár ľudí na niečom tajne pracuje“, na kvalifikáciu do kategórie konšpiračných teórií to tak isto nestačí. Musí byť prítomná snaha ovplyvniť daným konaním širšie okolie – získať istú výhodu, niekoho oblafnúť, zmeniť kurz histórie. Ak by ste, povedzme, tvrdili, že každé stretnutie britského kabinetu končí tajnými orgiami, tak potom... nuž, v každom prípade ide o rozrušujúcu a hrôzostrašnú predstavu, no bohužiaľ, na úroveň konšpiračnej teórie to stále nemá. Na to, aby sa plán či udalosť mohli považovať za konšpiráciu, je treba, aby mali veľmi konkrétny a zámerný dopad aj za hranicami vlastnej pôsobnosti. Inak nejde ani tak o konšpiráciu, ako skôr o činnosť členov istého exkluzívneho súkromného klubu.

Definícia konšpiračnej teórie ako niečoho, na čom „zopár ľudí tajne pracuje“, naráža ešte na jednu nečakanú, no o to vážnejšiu, prekážku: a síce, že treba vysvetliť aj to, čo myslíme pod pojmom „tajne“. Ak niekto niečo robí tajne, naznačuje to viac než to, že to nerobí verejne – na to by sme použili slovo „v súkromí“, čo je, mimochodom, priestor, v ktorom my všetci robíme väčšinu z toho, čo robíme. No výraz „tajne“ evokuje, že dotyční aktívne robia kroky, vďaka ktorým svoju činnosť zakrývajú.

Vyhlasenia o tom, že niečo je „tajné“, sú samotným jadrom konšpiračných teórií – a dôvodom, prečo nám pripadajú také lákavé –, pretože vďaka slovu „tajný“, ako každý redaktor bulvárneho média dobre vie, sa môže ako zlovestné a nebezpečné javiť naozaj čokoľvek. („Tajné hniezdočko lásky“ znie oveľa zaujímavejšie ako „byt, ktorý zdieľa so svojim partnerom“.) Ľudia jednoducho milujú, ak odhalia čosi, čo malo pred nimi zostať skryté, a prísľub, že im prezradíte zákulisné detaily, je zaručeným lepom na ich pozornosť. No to, že ste vy niečo nevedeli predtým, ešte neznamená, že sa to niekto snažil zámerne pred vami skryť. Počas covidovej pandémie viacero očkovacích konšpiračných teórií vyhlasovalo, že odhaľujú tajné informácie..., ktoré však obviňované organizácie zverejnili celé mesiace pred tým, ako sa dotyčné teórie na trhu s konšpiráciami vôbec objavili.

Navyše, hranice toho, čo je verejné, súkromné a tajné, sú dosť nejasné a často sa nedokážeme zhodnúť na tom, kde presne by mali

ležať. Mnoho z vecí, ktoré majú dopad na náš život vo viac či menej významnej miere, sa odohráva práve v týchto šedých zónach, kam sa ľudia zvyčajne nepozerajú. Zlé veci sa niekedy dejú za zatvorenými dverami. No tam sa odohráva aj väčšia časť našich životov. A naša neschopnosť tieto dve diania od seba odlíšiť je jedným z dôvodov, prečo vidíme konšpirácie takmer všade.

Od smrti Williama z Norwichu neuplynulo veľa času a už boli na svete prvé obvinenia z konšpirácií.

Williamova mama tvrdila, že naposledy ho živého videli v dome tamojšej židovskej rodiny v prítomnosti podozrivého muža, ktorý vraj mladíkovi ponúkal prestížne miesto kuchára u miestneho arcidiakona. Nakoľko dôveryhodné matkine slová boli, je otázne, keďže sa veľmi pravdepodobne do istej miery zakladali na jej sne, v ktorom ju práve Židia prenasledovali. Napriek tomu sa tomuto nedostatočnému dôkazu dostalo nezaslúženej pozornosti, ľudia sa ho chopili a začali špekulovať o tom, k čomu za tými zavretými dverami asi došlo. Netrvalo dlho a zlosť a obvinenia sa obrátili proti celej židovskej komunite v meste Norwich.¹

V tomto ohľade celá udalosť nabrala smutne známy smer: Židia sa do oblasti nasťahovali len krátko predtým (spomínané obvinenie je vlastne prvou historickou zmienkou o existencii ich komunity) a ako takí boli terčom obvyklých podozrení a nespokojnosti. Význam týchto okolností ešte viac prehĺbil dobový kontext: Židov považovali za bohatých ľudí a často ich spájali s normanskou elitou, ktorá do Anglicka dorazila po invázii v predchádzajúcom storočí. V roku 1144 zúrila v Anglicku aj v Normandii brutálna dvadsať rokov trvajúca vojna o nástupníctvo a udala tón obdobiu, ktoré neskôr dostalo príznačné pomenovanie „éra anarchie“. Tá rozdelila komunity a viedla k všeobecnému úpadku verejného poriadku a k nastoleniu atmosféry strachu, podozrievania a paranoje. V štyridsiatych rokoch 12. storočia značnú časť európskeho kontinentu zachvátila vlna antisemitizmu, sčasti živená prípravami na križiacku výpravu, ktoré posilňovali atmosféru náboženského násillia

a nútili účastníkov výpravy zadlžovať sa s cieľom pripraviť sa na svoju svätú misiu. Minimálne časť týchto peňazí križiaci dlhovali práve židovským peňažníkom.

A hoci pôvodcom obvinení bola pravdepodobne Williamova matka, tým najsilnejším hlasom prisudzujúcim zodpovednosť za chlapcovu smrť židovskej komunite sa stal jeho strýko Godwin, miestny kňaz. Počas výročnej synody žiadal, aby Židov predviedli pred cirkevný súd a podrobili ich ordáliám.* Je takmer neuveriteľné, že hoci to obvinenie padlo zo strany úctyhodného člena komunity, mnohí z jej členov zostali voči nemu skeptickí. K procesu nikdy nedošlo a hoci kňazove vyhlásenia posilnili miestne protižidovské nálady, tamojší šerif – Norman menom John de Chesney – vzal židovskú komunitu pod svoju ochranu, kým nevraživosť trochu neochladne.

K tomu došlo prekvapivo rýchlo. Na celom obvinení bolo snáď najzaujímavejšie to, ako rýchlo sa naň zabudlo – čo nasvedčuje, že ľudia mu nepripisovali žiadnu väčšiu váhu. Trápili ich celkom iné starosti a s výnimkou niekoľkých členov rodiny si o pár rokov na okolnosti Williamovej smrti nikto ani nespomenul.

No potom sa na scéne objavil zadlžený rytier, ktorý zavraždil svojho veriteľa, preto mu hrozil súd a on potreboval obhajcu.

Tým rytierom bol sir Simon de Novers, týpek s hroznou povestou. Presný dôvod, prečo sa tak veľmi zadlžil, už asi neodhalíme, no historička E. M. Rose vo svojej knihe *Vražda Williama z Norwichu* pracuje s teóriou, že sa pravdepodobne zúčastnil druhej križiackej výpravy. Tá skončila totálnou katastrofou na konci 40. rokov 12. storočia. Mnohí šľachtici sa z nej vrátili domov zadlžení až po uši, bez vojnovnej koristi a bez oslavných fanfár vítajúcich víťazov.

Nech už bol dôvod akýkoľvek, sir Simon nechal muža, ktorému dlhoval pekný balík, zavraždiť na ceste uprostred lesa za múrmi Norwichu. Obeť patrila k najbohatším obyvateľom mesta a zhodou okolností bol aj Židom.

* Ordálie boli staroveké a stredoveké praktiky dokazovania viny na súde, v rámci ktorých sudcovia vyzývali božstvo, aby dopomohlo k odhaleniu pravdy.

Dokonca aj v tých ponurých časoch a dokonca aj uprostred občianskej vojny také čosi nemohlo zostať bez povšimnutia. Židovská komunita žiadala spravodlivosť, kráľ Štefan musel dokázať, že v jeho krajine právo a spravodlivosť ešte neskolabovali úplne, a sir Simon si veľmi nepomohol tým, že sa ani veľmi nesnažil skrývať fakt, že dal k tomu ohavnému skutku pokyn. Proces proti nemu, ktorý sa konal v Londýne v roku 1150, mal mať pomerne jednoznačný priebeh, ak by doň so svojím diabolským plánom nezasiahol de Noversov pobočník, miestny biskup menom William Turbe.

Keďže sa obhajoba nemala veľmi o čo oprieť, Turbe sa rozhodol pre útok a oprášil starú Godwinovu sťažnosť ohľadom smrti jeho synovca. Bez jediného dôkazu vyhlásil, že zavraždený muž bol v skutočnosti zosnovateľom vraždy Williama z Norwichu rukou tamojšej židovskej komunity. Sir Simon sa nesnažil vyhnúť plateniu svojho dlhu, nie, nie, jeho čin bol skutkom spravodlivosti! Turbe sa ani nemusel veľmi snažiť o obhájiteľnú obhajobu (a to mal šťastie, lebo sa mu to ani nepodarilo). Stačilo si vycucať z prsta dostatočne veľa obvinení a zasiať dosť semienok pochybností a pôvodne jednoznačný prípad rytiera-zločincsa sa zmenil na niečo, čo historička E. M. Rose nazvala „dvojitým procesom“, v ktorom na lavici obžalovaných zrazu sedeli aj Židia z Norwichu.

A zafungovalo to. Kráľ, ktorému sa pred očami a ušami začal odvíjať načakane zamotaný a komplikovaný prípad a ktorého politická moc bola príliš slabá na to, aby si mohol dovoliť poškodiť ktorúkoľvek zo zúčastnených strán bez toho, aby riskoval jej rebéliu, sa na odporúčanie svojich poradcov rozhodol pre jednoduché riešenie – verdikt nevyhlásiť. Prípad odložili do archívu a už nikdy ho odtiaľ nevybrali. Sir Simon bol slobodný a mohol otravovať životy obyvateľov svojho rodného Norwichu až do konca svojich dní, zatiaľ čo obvinenie zo zabitia dieťaťa, ktorému čelila tamojšia židovská komunita, zostalo trčať v akejsi šedej zóne trvalého podozrenia – nepreukázané, no ani nevyvrátené.

Obvinenie z konšpirácie ukázalo, ako úspešne dokáže dlhodobo prežiť a že po ňom môžu siahnuť mocní ľudia kedykoľvek, keď sa im to hodí. No z podozrenia z konšpirácie sa stala plnohodnotná

konšpiračná teória až po tom, ako do hry vstúpil jeden mimoriadne ambiciózny mních.

Konšpiračné teórie existovali dávno pred tým, ako výraz „konšpiračná teória“ uzrel svetlo sveta. Ten totiž vznikol pomerne nedávno a, celkom prirodzene, o tom, ako k tomu došlo, existuje osobitná konšpiračná teória. Tá vraví, že výraz vymysleli v CIA v roku 1967, aby zdiskreditovali Warrenovu správu týkajúcu sa atentátu na Johna F. Kennedyho. Samozrejme, nebolo to tak: v dokumente, ktorý sa používa ako dôkaz tohto tvrdenia a v ktorom CIA označila obvinenia voči nej za konšpiračnú teóriu, sa v skutočnosti konštatuje len to, že daný výraz sa stal bežnou súčasťou jazyka.²

Naša predstava o tom, čo konšpiračná teória vlastne je, sa časom menila. Keď sa výraz prvýkrát objavil v médiách, čo bolo okolo roku 1810, jeho obsah bol do značnej miery iný ako ten, ktorý mu pripisujeme dnes. V skutočnosti sa oveľa viac podobal na obvinenia z konšpirácie, ktorým čelila norwichská židovská komunita pár storočí predtým. Bol spáchaný zločin, písalo sa v novinách, a vyšetrovatelia mali svoju „teóriu o konšpirácii“ – rovnako mohli mať „teóriu o podpaľáčovi“.³ Až o pár desaťročí neskôr, najmä od 50. rokov 20. storočia, sa definícia pojmu začala približovať ten súčasnej.

Uvedenú zmenu spôsobilo naše chápanie druhého zo základných elementov konšpiračnej teórie – konkrétne chápanie jej „teoretickej“ časti. Tá pre nás znamená viac než len „podľa mňa k tej udalosti došlo“, lebo očakávame plnohodnotnejšie a podrobnejšie vtiahnutie do kontextu – ako daná záležitosť zapadá do našej predstavy o fungovaní sveta ako takého. Zásadný je tiež predpoklad existencie konkurenčných teórií – konšpiračná teória musí predstavovať opozíciu, respektíve alternatívu k „oficiálnej verzii“.

Dobre to ilustruje aj náš postupne sa meniaci postoj ku konšpiráciám. Medzi elitami stredovekej a ranej modernej spoločnosti bol strach z konšpirácie takmer univerzálnym úkazom. Veď nezabúdajme, že to boli časy náboženských rozkolov, pravidelných vojen a všetkých možných druhov zákulisných intríg. Vo vtedajšej

spoločnosti – oprostenej od vymožeností moderných demokracií, ako sú napríklad obavy, že ak si dovoľím otvoriť ústa a kritizovať kráľa, skončím s najväčšou pravdepodobnosťou na popraviske – bola konšpirácia vlastne jedným z mála skutočne účinných spôsobov, ako uskutočniť či presadiť vlastne čokoľvek. Takže zatiaľ čo vojvodovia a baróni žijúci na dvoroch 16. storočia možno videli konšpirácie všade, ich predstavy o tom, čo konšpirácia skutočne znamená, sa líšili od našich súčasných, pretože ich teórie nepredstavovali alternatívu či opozíciu voči inému konkurenčnému naratívu. Keď sa všetko odohráva za zatvorenými dverami, medzi konšpiráciou a obvyklým fungovaním každodenného života až taký veľký rozdiel nie je.

Ak sa má nejaké presvedčenie kvalifikovať medzi konšpiračné teórie, nemusí byť „prepracované“ do každého detailu: a ako čoskoro uvidíme, v mnohých prípadoch to skutočne platí. Čo však musí nevyhnutne ponúknuť, je novátorský a definitívne alternatívny spôsob čítania faktov. Zabudnime na to, že si len tak môžeme chodiť po svete a vypúšťať von tvrdenia typu: „Neviedlo sa o tom, ale Harry Styles je mŕtvy!“, „Kravy sú roboty v prestrojení!“, „Slnko je v skutočnosti veľmi dômyselne otočený valec!“ To by vás mali len za tliačhajúcich čudákov. Tá poriadna konšpiračná teória totiž musí poskytovať aj istý druh vysvetlenia. Musíte ponúknuť aspoň aký-taký náhľad do okolností „prečo“ a „ako“ k danej situácii či udalosti, jadrú vašej teórie, vôbec došlo.

Bez toho nemáte v rukách viac ako len konšpiračnú hypotézu.

Thomas z Monmouthu bol waleský mních, ktorého celkom opan-tal príbeh Williama z Norwichu a bol to on, kto z jednoduchého obvinenia spravil obrovskú kauzu. V snahe vysvetliť celú konšpiráciu ponúkol vlastnú teóriu. Práve Thomas nesie viac zodpovednosti než ktorýkoľvek iný jednotlivec za to, že sa fenomén krvavej žaloby tak ohromne rozšíril. Významnou mierou k tomu prispelo jeho die-lo s názvom *Život a väšeň Williama z Norwichu*, rozsiahle pojedna-nie, písaním ktorého strávil celých dvadsať rokov. Dej knihy sa za-čína v roku de Noversovho procesu.